збережені в архіві машинописи й рукописи цієї статті не відтворюють її повного змісту і часто є лише правленими чернетками тексту, вони дають уявлення не лише про погляди цього неординарного історика на події українсько-турецьких та українсько-татарських відносин у 1648–1657 рр., а й роблять внесок у сучасне вивчення міжнародної дипломатії того періоду.

Ярослав Федорук (Київ)

ДО ІСТОРІЇ КНИЖКИ ПЕТРА ШЕЛЕСТА "УКРАЇНО НАША РАДЯНСЬКА"[1]

Стараннями партноменклатури історія КП(б)У лишається однією з найзанедбаніших галузей гуманітарних наук, даремно, що інтерес до неї виявлявся навіть на еміграції. Як стверджував Іван Васильович Майстренко[2], "Історія Комуністичної партії України це є також історія України після завоювання її Радянською Росією. Без історії КПУ важко пізнати історію Радянської України"[3]. Склалося так, що серед гарних видань часів незалежності, які так чи інакше розкривали характер старої влади, можна назвати хіба що "Спогади" Федора Овчаренка (К.: Оріяни, 2000. – 456 с.) та ліричну трагедію Петра Перебийноса "Коридор" (К.: Неопалима купина, 2009. – 60 с.). Після розпаду СРСР обидва автори орієнтувались на Україну.

На жаль, історики Комуністичної партії не слухали лекцій ні з курсів джерелознавства, ані з курсів історіографії, а праці в галузі спеціальних історичних дисциплін мали дуже нечисленні фахівці (напр., М. А. Варшавчик). Зрештою, якщо історіографія історії Компартії УРСР можлива теоретично, то я не дуже уявляю ідеологічні засади, на яких можуть стояти й працювати вчені реально. Думки й діяльність тих самих Мойсея Равича-Черкаського чи Миколи Попова рясно відбились у літературі їхньої доби, але перший з них попросту відсутній в "Енциклопедії історії України", а його доля невідома навіть Вікіпедії. Історична наука не може

---

[1] *Шелест П. Ю.* Україно наша Радянська. – К.: Вид-во політ. літ-ри України [Адреса: вул. Володимирська, 42], 1970. – 279, [1] с. Ціна 74 коп. [Київська книжкова фабрика Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР]. Тираж – 100 000 прим. Цензор: БФ 02732 [прізвище засекречене].

[2] Майстренко, Іван Васильович (псевд.: Бабенко, Далекий, Корсун, Радченко, Гребінка, І. М-ко, Авгур та ін.; 28.VIII.1899, с. Опішне, тепер Зіньківського р-ну Полтавської обл. – 18.XI.1984, Мюнхен, Німеччина) – письменник, публіцист і політ. діяч, мемуарист. – Тв.: Історія Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1979; Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – 416 с. Дж.: *Василакий В.* О причинах моего разрыва с американцами и эмиграцией // За возвращение на Родину. – Берлин, 1955. – № 2. – Апрель. – С. 2; Укр. висока політехнічна школа на чужині. – 1959. – Т. І. – С. 157; 1972. – Т. ІІІ. – С. 132–135; *Юренко О. П.* "Варто прислухатися до його голосу" // Реабілітовані історією. – 1992. – С. 70–79; *Ротач П.* Розвіяні по чужині. – 1998. – С. 90–91; *Русначенко А.* Розумом і серцем. – 1999. – С. 180; *Гайдабура В.* Театр між Гітлером і Сталіним. – 2004. – С. 180; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних процесах. – 2004. – С. 285, 395, 396; Музей України. – 2006. – С. 22, 106; *Гирич І.* Між наукою і політикою. – 2012. – С. 442; *Білокінь С.* Масовий терор. – 2013. – Т. 2. – С. 137, 208, 636, 887.

[3] *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. – [Б. м.]: Сучасність, 1979. – С. 5.

просуватись у науковому вивченні історії компартії, бо у її основу не закладено достатньої фактографічної бази. Ще складніше з джерелознавчими питаннями. Історики партії не видали, а можливо, й не написали історії партархіву. Це стосується у першу чергу її знавця Д. С. Щедріної, а тепер багато чого пішло в непам'ять. Петро Павлович Бачинський передавав інформації, що на початках війни Київський обласний партійний архів було просто спалено в кочегарці.

У праці Володимира Лозицького з історії Політбюро ЦК КП(б)У[4], що претендувала на науковість, спеціально відзначено, що "подаються дати, які вдалося встановити"[5], але майже в жодній довідці про членів Політбюро навіть числа й місяця народження чи смерті не вказано. Монографія про Миколу Скрипника виразно партійна, але досі немає наукових монографій про П. Шелеста чи В. Щербицького, тим більше про В. Затонського чи В. Маланчука.

За умов незалежної України до "напівкруглої" дати – 95-річчя від дня народження Щербицького вийшов "шикарний" альбом "В. В. Щербицький у пам'яті народній" (К.: Новий друк, 2013). Автори-упорядники Г. К. Крючков, І. Г. Бойко та Г. Д. Максименко. З "переднім словом" про "епоху Щербицького" виступив голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації Олександр Вілкул. Голова редакційної ради – Президент НАНУ Борис Патон, члени ради С. І. Гуренко, Ю. Н. Єльченко, В. А. Масол, Б. І. Олійник, П. М. Симоненко, В. П. Фокін, В. С. Шевченко[6] та інші фахівці з джерелознавства. Велику увагу приділено у виданні відкриттю 9 травня 1981 р. меморіального комплексу "Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років"[7]. Тут є світлини "Перед оглядом музею", "Після відкриття музею" тощо. На жаль, авторам-упорядникам і на думку не спало підписати зображення, щоб народ знав своїх героїв – де тут Ватченко, де Ляшко, де маршал Устинов, де той самий Єльченко і хто всі інші. На кожній з ілюстрацій бачимо зовсім обмежене коло людей. Мабуть, вони не проходили "через рамочку", але я не маю сумніву, що жодної випадкової людини у цих групах не було. Як історик і бібліофіл хочу сказати, що в епоху Ніколая II усі репрезентативні фото мали як не вичерпні, то докладні текстівки.

Нинішню студію присвячено історії відомої книжки Петра Шелеста "Україно наша Радянська". Як видно, цю книжку було написано т. зв. бригадним методом, і активну участь у її створенні узяв секретар ЦК (липень 1946 – 1956) і директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (1956–1974) Іван Дмитрович Назаренко[8]. Керував підготовкою

---

[4] *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991. – К., 2005. – 366 с.; іл. Лозицький Володимир Сергійович народився 1.II.1948 р. у с. Макіївка Носівського р-ну Чернігівської обл.

[5] Там само. – С. 145.

[6] Див.: *Шевченко В.* Мої літа, моє багатство: Спогади, роздуми, відповіді. – К., 2005. – 384 с.; іл. Із змісту: Єльченко Ю. Вступ. Глава II. Сходинка за сходинкою. Глава III. Ще одна сходинка.

[7] В. В. Щербицький у пам'яті народній. – К.: Новий друк, 2013. – С. 140–145.

[8] Назаренко Іван Дмитрович (1908, с. Бірки, нині Полтавська обл. – 9.VI.1985), парт. функціонер. – Дж.: *Касьянов Г.* Незгодні. – К., 1995. – С. 61, 196; *Зарецький О.* Моя мати – Алла Горська // Алла Горська. Червона тінь калини. – К., 1996. – С. 124; *Тронько П. Т., Бажан О. Г., Данилюк Ю. З.* Тернистим шляхом до храму. – К., 1999. – С. 53; *Овчаренко Ф.* Спогади. – К., 2000. – С. 175, 179, 217, 238, 249, 359; *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України... – С. 236; *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси

усіх трьох видань "Очерков истории Коммунистической партии Украины (перше 1961, друге, доповнене, – 1964 і третє, теж доповнене в порівнянні з попереднім, – 1972). Зберігся машинопис книжки Шелеста з його численними й докладними нотатками на бережках, збереглися також програма роботи над книжкою (14 позицій) і 22 сторінки посторінкових зауважень. Велике значення має перший публікований нижче документ – власноручно підписані спогади дружини Назаренка[9].

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Інна Назаренко.

[Спогад про написання книжки П. Шелеста "Україно наша Радянська"]

Книга "Україно наша Радянська" починалася зі знайомства І. Д. Назаренка з записами П. Ю. Шелеста, які він вів на протязі багатьох років. Інститут історії партії ЦК КПУ завжди був "базою" для написання багатьох партійних документів. На це працював цілий ідеологічний відділ ЦК. В інституті під егідою ЦК, наприклад, було написано брошуру [П. Ю. Шелеста] "Історичне покликання молоді" [2-е вид., перероблене. – К., 1968]. Видавав ці речі Політвидав ЦК КПУ. З питань чергового видання "Нарисів з історії КПУ" (доповненого і виправленого) І. Д. Назаренко не раз зустрічався з П. Ю. Шелестом. Під час однієї з таких зустрічей виникла ідея написання книги про Україну, починаючи з давніх часів. У обох було особливе бажання підкреслити визначну роль козаччини в історії України, бо і Шелест, і Назаренко походили з козаків.

Коли І. Д. Назаренко ознайомився з нотатками П. Ю. Шелеста, у нього виник план написання книги, з яким він і ознайомив Петра Юхимовича. Почалася робота. Але робилась вона в умовах надзвичайної конфіденційності, бо в ЦК КПРС сидів М. А. Суслов, який тваринно ненавидів все українське і "зарубав би її при корені". Зв'язок тримали часто обидва через помічника П. Ю. Шелеста Пахаренка.

Текст писався за окремими розділами – І. Д. Назаренко віддавав кожен розділ П. Ю. Шелесту, той коригував, вносив свої думки, своє бачення того або іншого питання. В цій роботі допомагала також старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КПУ при ЦК КПРС, [тоді ще] кандидат історичних наук Лариса

про діячів історії, політики, культури. – 2-е вид. – Львів, 2007. – С. 422; Алла Горська. Душа українського шістдесятництва. – К., 2015. – С. 327.

[9] Назаренко (дівоче прізвище Гончарук) Інна Іванівна (нар. 23 листопада 1937, Київ), дружина (з 1966 р.) Івана Дмитровича Назаренка. Із родини службовців. Закінчила історико-філософський факультет Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка (1963). 6 червня 1961 переведена на посаду допоміжного наукового співробітника у групу з написання історії Великої Вітчизняної війни. 1 листопада 1963 зарахована на посаду молодшого наукового співробітника. 26 березня 1966 звільнена за власним бажанням. З 11 листопада 1976 – економіст планового відділу Республіканського будинку радіомовлення та звукозапису, 24 січня 1978 – диспетчер цеху фондових записів, з 1 червня 1991 – майстер апаратно-студійного комплексу Головного технічного центру Українського радіомовлення. 31 січня 1995 вийшла на пенсію. Син Дмитро Іванович (нар. 29 червня 1966, Київ), старший науковий співробітник Національного музею медицини України. Провадив запис спогадів. Приношу найщирішу подяку йому за допомогу в роботі.

Панасівна Нагорна[10]. Перед цим вона працювала редактором Політвидаву і редагувала "Нариси історії Компартії України".

Під час написання "Нарисів з історії Комуністичної партії України" (1-ше видання з'явилось 1961 р.) виникло багато спірних питань у авторів, тому робота над архівами мала пріоритетне значення. Можливо, використовуючи свої особисті зв'язки з науковцями та партійними функціонерами ЦК КПРС, І. Д. Назаренко отримав доступ до кремлівських архівів, що зберігали факти з життя й діяльності партійної верхівки СРСР (зокрема В. М. Молотова, К. Є. Ворошилова, М. І. Калініна та інших). До них з листами звертались родичі (дружини, діти) арештованих партійних діячів із надією на об'єктивне вирішення їхніх справ. Але резолюції на цих листах і заявах вражали своєю цинічністю. Окрім того, що це були суцільні відмови, "резолюції" ще й були щедро пересипані нецензурною лексикою (навіть матом).

І. Д. Назаренко, в інтересах дотримання конфіденційності, давав для друку окремі аркуші різним друкаркам у машбюро інституту. Потім, в часи Щербицького–Маланчука, деяких співробітників інституту викликали до ЦК і розпитували, чи мали вони якесь відношення до появи цієї книги.

"Україно наша Радянська" вийшла з друку в канун чергового Пленуму ЦК КПУ. Іван Дмитрович згадував (як учасник Пленуму), що присутні на ньому секретарі обкомів, райкомів, інша партноменклатура наввипередки бігли до книжкового кіоску (у приміщенні ЦК КПУ), купували книгу та хизувалися нею один перед одним. Але жоден не став на захист книги та її офіційного автора, коли над головою П. Ю. Шелеста занесли "дамоклів меч" саме за цю книгу.

Петро Юхимович був дуже вдячний І. Д. Назаренку за участь у створенні книги і зробив власноруч дуже теплий дарчий напис (змісту його, на жаль, не пам'ятаю) на примірнику, який сам подарував. Але в часи, які настали потім, Іван Дмитрович видалив цей аркуш, про що я дуже жалкую, бо треба було хоча б переписати його.

Знаючи добре систему зсередини, Іван Дмитрович розумів, що залишити машинопис книги з рукописними вставками вдома небезпечно, [а тому] він відвіз його до тещі. Там цей машинопис і зберігався на балконі з-поміж найменш помітних речей (на Русанівці, бульвар Давидова, 13, кв. 19; Ревун Ольга Григорівна – 23.02.1910 – 24.10.1986, похована на Дарницькому кладовищі, дільниця № 1, неподалік від церкви). Коли Івана Дмитровича не стало (09.06.1985 р.), Ольга Григорівна передала рукопис родині.

Записано з моїх слів вірно 23–24.03.2016 р. моїм сином, Назаренком Дмитром Івановичем <підпис> (Назаренко Інна Іванівна)

---

[10] 12 квітня 2016 я зателефонував Русланові Яковичу Пирогу, з яким підтримую добрі стосунки ще з часів роботи над монографією "Масовий терор як засіб державного управління в СРСР" (К., 1999), коли він працював директором ЦДАГО України (кол. партархіву). Р. Я. сказав мені, що згадана у спогадах І. І. Назаренко Л. П. Нагорна – мати Ярослави Верменич (її ім'я значиться в одній із моїх книжок як одного з рецензентів), і номер її телефону є в інститутському телефонному довіднику. Так я зміг їй зателефонувати і проговорити хвилин із 40. Лариса Панасівна працювала в Інституті історії партії, де Іван Дмитрович був директором, і одержала від нього доручення підключитись до роботи над книжкою Шелеста. Десь за три чи чотири дні вона зламала руку. Директор запропонував, щоб їй допомагала Люся Супруненко, але з цього, розуміється, на практиці нічого не вийшло. Вона чула від І. Д., що основна робота над книжкою перейшла до УРЕ. Помічника Шелеста на прізвище Пахаренко ні вона, ні Руслан Якович не знає.

№ 2

Другий документ, який відноситься до цієї теми, – машинописна сторінка "Некоторые вопросы". Належать вони, правдоподібно, П. Ю. Шелесту. На бережках розставлено "пташки", що свідчать про розв'язання того чи іншого питання. Двічі – проти третього й дев'ятого пунктів – написано "Нет", а проти п'ятого – "Зроб[лено]" Крім того, рукою написано увесь 14 пункт. На жаль, почерка Шелеста я не знаю, отже, кому конкретно належать ці рішучі зауваги й увесь 14 пункт, сказати не можу.

Некоторые вопросы.

1. Подобрать название работы.

2. Сделать выборку и сверку приведенных данных по ЦСУ, справочникам и другим материалам.

3. Возможно об'единить с разделом Украина раздел о Днепре и о Западной Украине.

4. Перенести материал о Запорожской области в другое место.

5. Все русские цитаты перевести на украинский язык.

6. Не приводить по областям процентный состав населения, а сказать о нем в разделе общей характеристики Украины.

7. Снять формулировки о награждении областей орденами, а сказать об этом в одном месте – в разделе характеристики Украины в целом.

8. Снять все имеющиеся повторения фактов, примеров, фамилий.

9. Снять или переделать повторения, встречающиеся из книги о комсомоле.

10. Рассмотреть некоторые вопросы с историком.

11. Общая редакционная стилистическая и орфографическая правка.

12. Подготовить материал к 100-летию со дня рождения В. И. Ленина.

13. Рассмотреть и откорректировать все выявленные и отмеченные по страницам места, требующие уточнения. (Смотрите приложение "Замечания по страницам")

14. Киев – дал имя первому русскому государству Киевской Русси (sic) – использов[ать] в разделе о Киеве

№ 3 (уривки)

Зауваження по сторінках.

стор. 13. 2-й абзац – редакція (помітка Петра Юхимовича).

стор. 16. 1-й абзац – редакція – помітка Петра Юхимовича щодо людоловів-загарбників.

стор. 17. 1-й абзац – редакція там, де говориться, що польські, турецькі та шведські загарбники намагались відірвати Україну від Росії і що вони покладали великі надії на українську козацьку верхівку, її зрадницькі дії. Не вся верхівка була зрадницькою.

стор. 46. 3-й абзац – редакція, де говориться про те, що трудящі маси тимчасово були засліплені соціальною і національною демагогією Центральної Ради… ще раз редакційно розглянути і кінець цього абзацу.

стор. 52. 1-й абзац – додатково розглянути редакцію цього абзацу з тим, щоб сказати, що потрібен був перепочинок.

стор. 59. 3-й абзац – дати іншу редакцію там, де йде мова про Сталіна, який очолював випробуваний штаб революції. Тут не називати Сталіна, бо його буде названо на 64 і 65 сторінках.

стор. 61. Останній абзац, де говориться про куркульство як ворожий клас, – редакційно виправити, бо є зауваження Петра Юхимовича.

стор. 62–63. Останній абзац 62 сторінки і 1-й абзац 63 сторінки – дати нову редакцію, скоротити. Це зауваження Петра Юхимовича.

стор. 68. Останній абзац – редакція, де говориться, що німці за кілька років хотіли переселити на Україну 90 мільйонів представників арійської раси.

стор. 73. Кінець 1-го абзацу – редакція там, де говориться про мерзенну роль татарських націоналістів в Криму. Сформулювати, щоб не було розходжень з рішеннями уряду Союзу РСР по цьому питанню.

стор. 144. Останній абзац – редакція – Луганськ, Волгоград – міста перейменували, може, даремно і т.п. – зауваження Петра Юхимовича.

стор. 198. Останній абзац – редакція – там, де говориться, що Крим – споконвіку слав'янська, одвічно руська земля.

стор. 202. 2-й абзац. Дати іншу редакцію, де йде мова про боротьбу зі зрадниками кримськими татарами. Останній абзац. Ще раз подивитись на редакцію, де мова йде про Купріна і Шаляпіна, а також про відомого російського вченого Курчатова.

стор. 200. Останній абзац – редакція – сказано про КПЗУ, а не сказано про КП(б)У.

стор. 274. 1-й абзац – редакція там, де говориться, що м. Луцьку більше років, ніж Москві.

стор. 295. 1-й абзац – дати іншу редакцію. Говориться, що кам'яні собори були свідками клятви України бути завжди вірною сестрі Росії. Так вони і стоять поруч – дві сестри – Україна і Росія на гранітній глибі в Переяславі.

Численні згадки начальницьких зауважень показують, що існувало принаймні дві редакції тексту. Виникає питання, хто був автором того тексту, з яким П. Ю. Шелест не погоджувався, – мабуть, КОЛЕКТИВ.

1968 р. відбулося вторгнення радянських військ до Чехо-Словаччини, причому Шелест став одним із його ініціаторів. Його книжка про Україну вийшла 1970 р. У січні 1972 р. Україною пішла хвиля репресій проти шістдесятників (тоді арештовано Є. Сверстюка, Ів. Світличного, В. Стуса, В. Чорновола та ін.), а у травні 1972 р. на посаді першого секретаря ЦК КПУ Шелеста замінив Щербицький. Різко критична (анонімна) стаття проти книжки Шелеста з'явилась у квітні 1973 р.[11]. Називати Шелеста автором арештів української інтелігенції 1972–1973 рр. не варто, оскільки московське начальство оцінило його діяльність в Україні в цілому негативно. Але ідеологія київського середовища Петра Юхимовича – це ще менш висвітлена тема, аніж попередні.

Сергій Білокінь (Київ)

[11] Про серйозні недоліки та помилки однієї книги // Комуніст України. – 1973. – № 4. – Квітень. – С. 77–82. У змісті та на колонтитулі зазначено: "Редакційна".

"НА ПАМ'ЯТЬ ПРО БАГАТО, БАГАТО РОКІВ…": СПОГАДИ ПРО ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА[1]

Так Ярослав Дашкевич писав на своїх книжках, дарованих мені в останні роки. А років тих минуло справді багато – понад шістдесят – від часу, коли в далекому 1949-му ми з Ярославом закінчили Львівський державний університет ім. Івана Франка. Наш курс був першим повним післявоєнним курсом. Почали ми вчитися, коли ще йшла війна, пізньої осені у сніжно-дощову погоду 1944 р.

[1] Упорядкування спогадів і примітки Галини Сварник.